Հայկ Խանջյան

ԱՐՑԱԽԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

ՈՐՊԵՍ ՆԱԽԱԲԱՆ

Հայկական տեղանունը հայ ժողովրդի պատմության, նրա կենսագրության մի մասն է: Մեր տեղանուններից շատերն իրենց մեջ պահպանում են պատմական այնպիսի թանկ գանձեր, որոնց մասին լռում են նույնիսկ հազարամյա մագաղաթները:

Արցախ-Ղարաբաղը կարելի է անվանել հայկական այն երկրամասը, որի դեմքը օտար իշխողները քիչ են եղծել: Արցախական տեղանուններն ընդգրկում են հայ ժողովրդի անցած ճանապարհի բոլոր շրջափուլերը: Այսպես, Տրտու (Թարթառ) գետանունը հինգ հազար տարեկան է: Տրտուի մեջ կա հեթանոս հայոց դպրության աստված Տիրի անունը (Տիր տուր, Տիրտուր, Տրտու): Առնըվազն 4 հազար տարեկան է Հաթերք գյուղանունը:

Արցախի տեղանուններն ստեղծվել են տեղանվանակերտության նույն սկզբունքներով, ինչ Հայաստանի մյուս 14 նահանգներում եւ կազմում են հայկական տեղանունների ընդհա-

նուր շղթայի հարազատ ու անբաժանելի մասը: Ավելին, առանձին դեպքերում հայկական տեղանունները «գիրկընդխառնված են»: Այսպես, Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգում եղել է Հաբանդ անունով գավառ (այժմյան Հայաստանի Հանրապետության Գորիսի շրջանի տարածքը), Արցախ նահանգում՝ Մյուս Հաբանդ (այժմյան ԼՂԻՄ Հադրութի եւ Մարտունու շրջանների տարածքը) գավառ: Հասկանալի է, որ Արցախի գավառը Մյուս Հաբանդ է կոչվել Սյունիքի Հաբանդից տարբերելու համար: Միաժամանակ մեր հները դրանով հավաստել են, որ այդ երկու գավառները նույն տան մասերն են կազմում: Չէր կարող պատահել, որ Հայաստանից դուրս գտնվող գավառը կոչվեր Մյուս Հաբանդ: *Մյուս*-ն այստեղ Հայաստանի գավառներն իրար կապող, նրանց հարազատությունը խորհրդանշող ձեւույթ է: Սյունիքի եւ Արցախի Հաբանդները միակ օրինակը չեն հայոց պատմության մեջ: Մեծ Հայքի Մոկք նահանգում եղել է 8 գավառ, որոնցից առաջինը կոչվել է Իշայր, երկրորդը՝ Մյուս Իշայր: Հայկական տեղանվանակերտական այս *մյուս* բաղադրիչը նույնն է, ինչ անձնանունների մեջ Ավագը: Նույն ծնողների զավակ երկու տղաներից մեկը կարող է կոչվել Տիգրան, մյուսը՝ Ավագ Տիգրան:

Արցախ-Ղարաբաղը հայոց հնագույն բառերի պահոց-բնական թանգարան է: Հայերենի **կուճ** (մարմար) բառը պահել է Արցախի Կարմրակուճ գյուղանունը, կոհակ (բարձրություն իմաստով) **բառը**՝ Արցախի Կոհակ բլուրը:

Հայտնի է, որ բուսական ծագում ունեցող հայկական տեղանունները կազմվում են *ուտ* վերջածանցով (բացառությամբ Արջուտ եւ Սալուտ տեղանունների): Այս օրինաչափությունն Արցախում իր տարբերակն ունի: Արցախի բարբառում **ու** հնչյունը հաճախ **դառնում է օ (ո)**: Այսպես, ***ուտում եմ*** բառը Արցախի բարբառում դառնում է *օտում ըմ*, *ուղտը*՝ *օղտ*, *ուրախը*՝ *օրախ*, *կուտը*՝ *կոտ*, *թութը*՝ *թոթ*, *սուտը*՝ *սոտ* եւ այլն: Այդ պատճառով էլ բուսական ծագում ունեցող որոշ տեղանուններ վերջանում են *ոտ* վերջածանցով: Այդ օրինաչափությանն են ենթարկվել արցախական հետեւյալ տեղանունները. *Կոճողոտ*, *Թըխկոտ*, *Հունոտ*, *Թթոտ* եւ այլն:

Արցախական տեղանունների մեջ մեծ շերտ են կազմում *խաչ* եւ *տափ* ձեւույթները (մոտ 1000 անուն):

1988 թվականին սկսված Ղարաբաղյան շարժումը իր ազդեցությունը թողեց նաեւ արցախական տեղանունների վրա: Մարզում սկսվեց մի հախուռն շարժում, որի նպատակն է հայկական բնակավայրերը ձերբազատել օտարաշունչ եւ նվաստացուցիչ կեղեւից: Անվանափոխվեցին մի քանի տասնյակ գյուղանուններ: Պետք է ասել, սակայն, որ դրանց մեծ մասը եղել է անտեղի, կամայական փոփոխություն: Օտար անունները պիտի փոխարինել ոչ թե մտացածին, գեղեցկահունչ, արհեստական, պճնազարդ անուններով, այլ գտնել տվյալ վայրի բուն հայկական արցախական անունը, որով երկրամասը հարազատ կմնա իր պատմությանը, իր արմատներին: Այսպես, Ասկերանի շրջանի Դաշբուլաղ գյուղը 1988-ին վերանվանվեց Արցախաշեն: Դա սխալ անվանափոխություն է: Արցախաշեն կարելի է կոչել Արցախի բոլոր բնակավայրերը, քանզի բոլորն էլ գտնվում են Արցախում, հետեւապես արցախաշեն են: Բայց Դաշբուլաղն ունի իր պատմական գեղեցիկ անունը՝ *Աստղաշեն*: Ինչու թողնել հարազատը եւ ուսերին առնել շինծուն:

Տեղանունը դյուրությամբ փոփոխել չի կարելի: Փոփոխման կամ վերանվանափոխման ամեն մի դեպք պետք է դնել համաժողովրդական քննարկման, ծանրութեթեւ անել, ինչպես ասում են՝ յոթ անգամ չափել եւ նոր մի անգամ կտրել:

Չի կարելի տեղանունները փոփոխության ենթարկել հրամաններով ու հրահանգներով: Սխալ տեղանվանափոխությունը նույնն է ինչ որ բնության դեմքը եղծելը, ինչ որ բնաշխարհն ապականելը:

Կրկնելու ու նմանակելու սովորությունը հազար-հազար տարի անհարիր է եղել հայ ժողովրդի արարչական ոգուն: Դա վերաբերում է նաեւ տեղանվանակոչությանը: Բայց մեր օրերում անտեսվել են ազգային այդ սկզբունքները: Այսպես, Հայաստանի Հանրապետության Արտաշատի շրջանում մի գյուղ կա Այգեստան անունով: Նույնանուն մի գյուղ էլ եղել է Ադրբեջանական ԽՍՀ Խանլարի շրջանում (ցավոք, հայաթափ է դարձել 1988-ին): Այգեստան անունով թաղամաս կա Երեւանում: Այս երեք Այգեստանները քիչ համարելով արցախեցիները վերջին երկու տարում 3 գյուղ վերանվանել են Այգեստան (մեկը Ասկերանի շրջանում, մյուսը՝ Մարտակերտի շրջանում, երրորդը՝ Հադրութի շրջանում): Այնուամենայնիվ, մեր պատմական հիշողության մեջ ավելի ամուր է նստած յոթերորդ (իրականում ամենաառաջին) Այգեստանը՝ Վան քաղաքի հռչակավոր ավան-թաղամասը: Սա բանի նման չէ, ինչ կարիք կա միայն Արցախում երեք գյուղ կոչել Այգեստան անունով: Մարդ ինչքան զավակներ էլ ունենա՝ նրանցից յոթին նույն անունը չի տա:

Աշխատությունը կօգնի արցախեցիներին վերագտնելու իրենց մոռացության տրված բնիկ հայկական տեղանունները:

Այս աշխատության շուրջ 1000 բառահոդվածներում ընդգրկված է ավելի քան 20 հազար տեղանուն. արցախական քաղաքների, ավանների, գյուղերի, գյուղատեղիների, հնավայրերի, գետերի, լճերի, աղբյուրների, կիրճերի, անտառների, հանդամասերի, քարանձավների հին ու նոր անվանումները, նրանց մի մասի ստուգաբանությունները, այդ վայրերի հետ կապված նշանավոր անցքերը, ժողովրդական զրույցներն ու լեգենդները, արցախեցի երեւելի անձինք:

Արցախի տեղանունների՝ ամենաթարմ տվյալներով օժտած հանրագիտական այս բառարանը գործնական մի ձեռնարկ է բոլոր նրանց համար, ովքեր զբաղվում կամ հետաքրքրվում են Արցախի ճակատագրով:

Հայկ
ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ԱՐՑԱԽԻ
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Ա

ԱԽԼԱՀ, գյուղ: Տես Այգեստան:

ԱՋԱՏ, Մուղան, գյուղ Ադրբեջանական ԽՍՀ Խանլարի շրջանում: Մինչև 1990 թվականը հայկական բնակավայր էր, ուներ 497 հայ բնակիչ: Հայադրբեջանական հարաբերությունների սրման պատճառով գյուղի բնակիչները տեղահանվել են և փոխադրվել Հայաստանի Հանրապետության տարբեր վայրեր: Այդ ազգային տեղահանությունը կատարվել է ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունների իմացությամբ ու հովանավորությամբ: Եվ հնամենի հայկական գյուղը զրկվել է իր բնիկ տերերից:

Գյուղից 2 կմ հեռավորության վրա գտնվող հին գյուղատեղիում մնացել են 17-րդ դարի հայկական եկեղեցու ավերակները: Գյուղի մոտ, անտառի մեջ է Մուղանի կամ Երմոլես քահանայի վանք կոչվող մատուռը, որն այժմ հիմնովին ավերված է:

ԱԶՈԽ, գյուղ ԼՂԻՄ Հադրութի շրջանում, շրջկենտրոնից 38 կմ հյուսիս-արևելք: 739 բնակիչ (1989-ի հունվար), հայեր: Ունի հայկական միջնակարգ դպրոց՝ 186 աշակերտով (1988-89 ուս. տարի): Գյուղում գործում են մսուր-մանկապարտեզ, մշակույթի տուն, գրադարան, բուժկետ, կապի բաժանմունք:

Հայկական հնագույն բնակավայրերից է: Անհիշելի ժամանակներից ազոխցիները իրենց սերմացու հացահատիկը պահում էին գյուղի կողքի քարանձավում: Մի անգամ այնպիսի երաշտ եղավ, որ սովը չոքեց ազոխցիների շեմին: Անհաց վերջն էր: Մարդիկ ցանկացան ձեռք տալ աշնանացանի համար պահված սերմացուին: Սակայն գյուղի փորձառու ավագները, հոգալով գալիքի մասին, փակեցին քարայրի մուտքը: Շինականները ստիպված ապրեցին անցկել գետնախնձոր խաղողով: Այդ պատճառով էլ գյուղը կոչվեց Ազոխ, որ նշանակում է խակ խաղող:

Գյուղի հարավային մասով հոսում է Իշխանագետը, որի վրա կառուցված են. Հալաթի կամուրջը (կառուցման տարեթիվը հայտնի չէ), Երկաթե կամուրջը (կառուցել է Սուրեն Աղամալյանը 1961-ին), մյուս Երկաթե կամուրջը (գտնվում է Կրասնի տեղամասում, կառուցել է Վալոդյա Աղամալյանը 1980-ին): Երեքն էլ գործում են հետիոտն երթևեկության համար: Այդ կամուրջներով Ազոխը կապվում է հարևան Տող, Տումի, Չրաքուս, Սալաքաթ, Թաղոր, Մարտունաշեն, Մոխրենես, Հակակու գյուղերի հետ:

Գյուղը շրջապատված է սարերով ու բլուրներով: Նշանավոր են Ծիծ քարը, Մուրանի ճակատը, Քարե տունը բարձրությունները: Գյուղի շրջակայքում են փռված Մեծ սարը, Մոշխերակ (Միշխերակ), Մարանց քաղ անտառները, որ աճում են կաղնի, թխկի, բոխի, հացենի, լորենի, ճապկի, թեղի, թխենի, վիշենի, տանձի, խնձորենի, սամձենի, դեղձենի, թզենի, կեռասենի, սալորենի, հոնի, ծորի ջրաւ (վայրի և սալորի տեսակ), ընկուզենի, արքայենի, զկեռենի, մոռենի, կոկոռոշենի և այլ ծառատեսակներ: Այս անտառներում շատ կան մոշ, մորի, ինչպես նաև հազվագյուտ մի տեսակ, որն ունի թթու համ և որը տեղացիներն օգտագործում են որպես ճաշի համեմունք: Գյուղում և շրջակայքում աճում են թթենիներ: Գյուղի բակում կա մի ընկուզենի, որի տարիքն անցնում է 150-ից:

Գյուղին կպած Խնձորի այգի կոչվող տեղամասում սկսել է կառուցվել նոր բնակելի թաղամաս: Ազոխի կողքին է Մոշկերպակ անունով խամ ու խոպան հողատարածքը: Վերջին տարիներին այստեղ բերքի է զարգացվել մոտ 80 հեկտար տարածք, որի 50 հեկտարի վրա աճող ցորենի ցողուններն ունենում են մարդահասակ բարձրություն: Մասնագետները հաստատում են, որ ցորենի այդպիսի բարձրություն ցորյաններ հազվադեպ են լինում աշխարհի ուրիշ կողմերում:

Ազոխը համաշխարհային հռչակ ունեցող հնավայր է: Այստեղ է գտնվում Որդանի քարանձավը, որը 20-րդ դարի գիտնականները կոչել են Ազոխ գյուղի անունով: Բայց հին-հին դարերից այս քարանձավը հայտնի է Որդան անունով, որ գյուղական բառ է և նշանակում է արևդուջի, արևոտ վայր: Որդան անունը վկայում է, որ արևի պաշտամունքը Հայաստանում տարածված է եղել հնուց: Ժողովրդական ստուգաբանությունն է քարանձավի ներսը որդային բառին նմանեցնելը և Որդան անունը որդային բառից առաջացնելը:

Ազոխի քարանձավում հայտնաբերվել են նեանդերթալյան մարդու ծնոտ, հին քարե դարի հարուստ շերտեր, ձեռքի քարամաքրիչ հոատիչներ, այժմ գոյություն չունեցող կենդանիների (հսկամարմին արջի, ցուլեր, ձիեր և այլն) ոսկորներ: Գիտական աշխարհի համար նշանակալից եղավ այս քարանձավում հնագույն մարդու ծնոտի հայտնաբերումը: Մինչ այդ նման խաղաղմարդու ծնոտներ են հայտնաբերվել աշխարհի չորս վայրերում՝ Մարոկկոյում, Գերմանիայում, Անգլիայում և Իտալիայում: Ազոխում հայտնաբերված նեանդերթալցու ծնոտը գիտական գրականության մեջ ստացել է 5-րդ համարը, իսկ ԽՍՀՄ-ում առաջինը: Ազոխ-Որդանը եղել է մարդկային քաղաքակրթության առաջին կենտրոններից մեկը: Պահպանված կացարանների զննությունը ցույց է տալիս, որ սա եղել է աշխարհի առաջին ստորգետնյա քաղաքներից մեկը: Հետագայում կլիմայափոխություն է կատարվել, ցուրտը սաստկացել է քարանձավի խցերը և մարդն ստիպված է եղել թողնել իր այս ապաստանը և կացարան որոնել երկրի երեսին: Բայց նա իր կապերը չի կտրել քարանձավից: Դարեր շարունակ այն եղել է արցախցի հայերի թաքստոցը: Թշնամական հարձակումների ժամանակ այստեղ են պահվել երկրամասի գանձերը և այլ հարստությունները: Այս քարանձավում հայտնաբերվել է արցախյան հանդերձով մի հոյակապ քարակերտ սրահ:

Ազոխի քարանձավն իր մեջ պահպանում է վերջին 300 հազար տարվա մարդկային մշակույթի բոլոր շերտերը: Գիտնականներին հետաքրքրում էր այն հարցը, թե ինչու այդ շերտերը անընդհատ շարունակություն չեն կազմում, երբեմն ինչ-որ օղակներ են պակասում, ինչ որ մեկը շրջանի տարբեր մասերից գիտակցորեն բացի այս կամ այն օղակը: Բանն այն է, որ Ազոխի քարանձավը մի քանի անգամ ենթարկվել է հզոր ցնցումների, երկրաշարժն ավերել է քարանձավի առանձին անկյունները, բացել նորերը: Այնպես որ Հայկական լեռնաշխարհին հատուկ երկրաշարժն իր ավերածությունները կատարել է նաև միջնադարի շարժերի հասնող այս քարանձավում: Այդ պատճառով մշակույթի շատ մնացորդներ անհետացել են ժայռերի մեջ, շատ քարաստղեր անհետացել են: Այդ կերպ առած՝ բնությունը վերածել է նույն քարանձավը, քանդած կերպարանք տվել նրան և հեռացրել իր առաջին ձևից, երբ այն մարդու բազմամյա կացարան-քաղաք էր:

Ազոխի քարանձավի մասին Արցախ-Ղարաբաղում շատ զրույցներ են տարածված: Այդ զրույցների մեջ Ազոխի քարանձավի հասցեին և՛ գովաբանություն կա, և՛ կշտամբանք: Այսպես, մի անգամ թշնամին մտավ Արցախ և սկսեց կոտորել մարդկանց: Արցախցի հայերը որոշեցին թշնամուն գցել ծուղակի մեջ: Նրանք ապաստանավորներին գաղտնաբար հայտնեցին, թե Որդանի քարանձավում քաղաքի գանձը ոսկի է պահվում: Հայերը միաժամանակ այս լուրը տարածեցին թշնամու բանակում: Եվ ահա ոտնահարողը գալիքիները, միանգամից հարստանալու հույսով, նետվեցին դեպի քարանձավ: Մտնում էին տասնյակներով, հարյուրներով, հազարներով: Նրանք բոլորն էլ մորթվեցին քարանձավում և ոչ ոքի չհաջողվեց դուրս գալ այնտեղից:

Ըստ մի այլ զրույցի՝ գեղեցկուհի հայուհիներին թշնամու

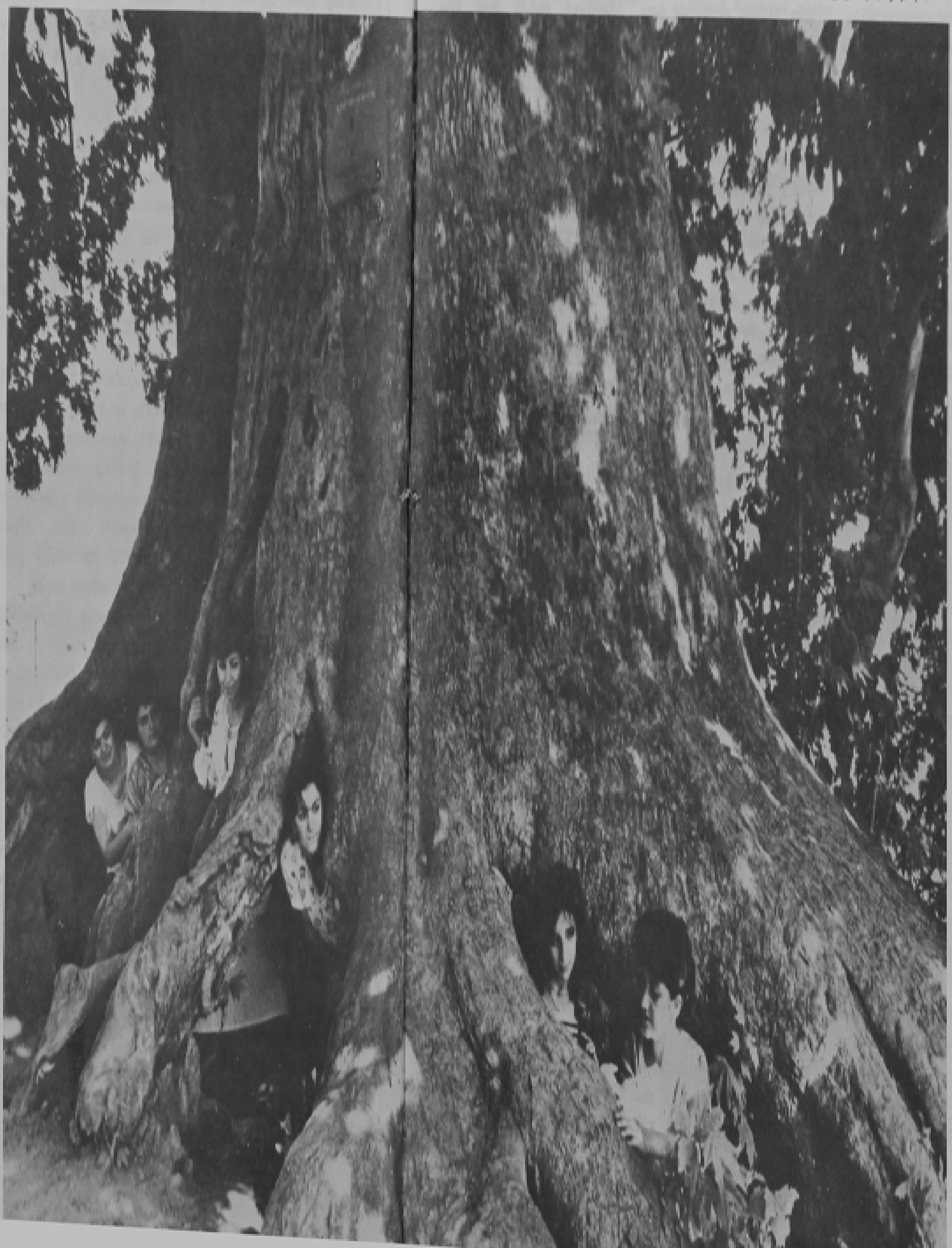

ԱՐՑԱԽԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

աշխից հետո պահելու համար թաքցնում էին այս քարանձավում: Այնտեղ նրանք մնում էին ամիսներով, նույնիսկ՝ տարիներով: Բայց միշտ չէ, որ նրանց հաջողվում էր դուրս գալ այնտեղից: Մի անգամ մոտակա գյուղերի 400 գեղանի աղջիկների թաքցնում են քարայրում: Մնացած բնակիչները թողնում են գավառի սահմանները եւ թշնամու զորախմբերի ուժերի առաջ նահանջելով առժամանակ հեռանում եւ ապաստանում Արցախի անտառոտ վայրերում: Թվում էր, թե 400 գեղուհիներին ոչինչ չէր սպառնում: Քարանձավում ջուր կար: Աղջիկներն ապահովված էին նաեւ պարենով: Բայց կատարվում է անսպասելի մի բան: Թշնամու հեռանալուց հետո մարդիկ վերադառնում են տները եւ շտապում քարանձավից դուրս բերել աղջիկներին: Նրանք չեն գտնում ոչ աղջիկներին, ոչ էլ այն անձավը, որտեղ թաքցրել էին նրանց: Երկրաշարժը վերացրել էր ծանոթ քարայրը:

Այդ ժամանակներից էլ Արցախում ստեղծվել է մի առած. «Ազոխի քարանձավը հարյուր տարին մեկ բաց է դառնում»: Այս առածի իմաստն այն է, որ Ազոխը կարող է հրեշի պես կուլ տալ իրեն պահ տված ամեն ինչ՝ եւ՛ մարդկանց, եւ՛ գանձ ու ոսկի:

Ազոխի քարանձավում կան բազմաթիվ փոսեր, որոնց մեջ տեղադրված են եղել կարասներ: Դրանց մեջ պահվել է պաշարների սննդամթերքը, եւ այն էլ ոչ թե ցորեն, այլ ըղյան կամ չռանա կոչվող բույսի սերմեր: Բժշկական գիտությունների թեկնածու Լեմվել Սարգսյանը այն անվանում է հազվագյուտ բույս: Ըղյանը մարդահասակ բարձրությամբ վայրի բույս է, որն աճում է Որվանի բլրի արեւահայաց լանջերին: Ամռան սկզբին գյուղացիները հավաքում են նրա ծաղիկները, չորացնում եւ ծակելով ծեծում: Սերմը, որ դուրս է թափվում, նման է սեւ ցորենի: Աղացնելիս այն ալյուրի նման քաղցրանում է. դրա համար էլ օգտագործում են ցորենի ալյուրի կամ ընկույզի հետ: Բայց, ինչպես նշում է Լեմվել Սարգսյանը, ամենակարեւորն այն է, որ, ի տարբերություն ցորենի, ըղյանը խոնավությունից չի ծլում՝ շնորհիվ իր ամուր կեղեւի: Այդ է պատճառը, որ խոնավ անձավներում պահպանվելիս մարդիկ ցորենի փոխարեն չռանա էին օգտագործում: Գիտնականը ըղյանն անվանում է քարանձավային ցորեն:

Որվանի քարանձավը ձեւավորվել է բազում հազարամյակների ընթացքում: Նրա ընդարձակմանը նպաստել է ջրերի հոսքը, որը ցամաքելուց հետո երկու վիհերից բաղկացած ճեղքեր փլվածքները անձավը բաժանել են չորս դահլիճի: Առաջինը, որ գմբեթաձեւ է, ունի 1000 քառակուսի մետր մակերես, երկրորդը, որ պայմանականորեն կոչվում է Չղջիկների դահլիճ (այստեղ մարդ պարզապես խլանում է չղջիկների ճիչից), ունի 150 քառակուսի մետր մակերես: Երրորդը, որ ուղղաձիգ է, նախորդից կրկնակի փոքր է, չորրորդը ձեւով եւ չափերով նման է երկրորդին: Անձավի գլխավոր մուտքի քարե հատակին մի փոս է փորված: Նրա վրա եղել է կրաշաղախով սարքած միջնադարյան մի գաղտնարան-շինություն՝ 3 մետր երկարությամբ, 1,5 մետր լայնքով եւ 3 մետր բարձրությամբ: Այդ քարե պահարանի պատերի վրա շարված են եղել հայերեն բազմաթիվ ձեռագրեր ու եկեղեցական սպասքներ: Քարանձավը հետախուզող արշավախմբի գիտնականները այդ ամենը դարսել են արկղերի մեջ եւ հատուկ ինքնաթիռով փոխադրել Բաքու: Այդ պահարանը Ամարասի վանքի գաղտնարանն էր, որ վտանգի ժամանակ թաքցնում էին ամեն տեսակ գանձեր:

Ազոխի քարանձավը իր գաղտնիքները դեռ ամբողջովին չի բացել մարդու առջեւ: Հնարավոր է, որ ուսումնասիրությունը շատ առեղծվածներ բացի եւ Ազոխը գիտնականներին մատուցի շատ բան եւս: Բայց ինչ էլ լինի՝ Ազոխի քարանձավը բնության մեծագույն արարչագործություններից է: Հայերեն այն տիեզերական հրաշալիք են անվանել այն ժամանակ, երբ հույները դեռ չէին համակարգել աշխարհի յոթ հրաշալիքները:

Հռչակավոր քարանձավն ունի նաեւ իր «արբանյակները»: Մեկը կոչվում է Լուսնա քարանձավ: Սա մեծ ու խավար մի անձավ է, որ գտնվում է ձորի վրա կախված ժայռերի մեջ: Մյուսը կրում է Ծծխաշ անունը, գտնվում է Ազոխի քարանձավից 3 կմ դեպի հյուսիս-արեւմուտք, Իշխանագետի ձախ ափին: Այս քարայրը, որ բաղկացած է կիսաշրջանաձեւ 10 կամարից, արտաքինից նման է կիսաշրջանաձեւ միացած բնական ժայռափոր պատուհանների: Ծծխաշ անունը կապված է քրիստոնեական պաշտամունքի հետ: Հաջորդը Հարսնատուն քարանձավն է, որը գտնվում է 20 մետր բարձրություն ունեցող հսկայական ջրվեժի մոտ: Նրա մասին կա այսպիսի մի ավանդություն: Հարսը տաշտի մեջ լողանալիս սկեսուրը ներս է մտնում: Որպեսզի սկեսուրը չտեսնի իր մերկ մարմինը, հարսը ամաչելուց տաշտը շրջում եւ դնում է գլխին: Հարսնատուն քարանձավն, իրոք, նման է շրջված տաշտի:

Գյուղի շրջակայքում կան կապարի ու կավահողի հանքեր: Մինչեւ 1970-ական թվականները այստեղ կավահողից պատրաստում էին կարասներ, կճուճներ, սափորներ, կժիճներ:

Ազոխում եւ նրա մերձակայքում նշանավոր են հետեւյալ աղբյուրները. Սառն աղբյուր, Մեծ աղբյուր, Դերվիշանց կամ Տերտեր Վահանանց, Միջներակի, Փառսատի, Փայան Դավիթի, Գյուղամիջի, Սարգսյանանց, Գրիշայի աղբյուր:

Գյուղի շրջակայքի սրբավայր-ուխտատեղիներն են. Սուրբ Ավանես (Հովհաննես), Ավետարան, Չոր խաչ (այդպես է կոչվում, որովհետեւ մոտը ջուր չկա), Կախան, Կակաց, Միլոս խաչ (Միլոսն սալի տեղամասում): Այս բոլոր սրբավայրերում խաչքարեր կան, որոնք պահպանվում են մինչեւ այժմ:

Ազոխ գյուղի դիմացի գեղատեսիկ սարահարթ-լեռնագագաթին է գտնվում Փառսատս գյուղատեղի հնավայրը, որ գերեզմանոցներից բացի, շինություններ ու ավերակներ չեն պահպանվել:

Ազոխում կանգուն է Աստվածածին եկեղեցին (17-րդ դար), գյուղի կողքին՝ Նարեկա խաչ անունով հին եկեղեցին:

Ազոխի երկարակյացներից է դարբին Գերասիմ Ավանեսյանը (ծն. 1892), որն այժմ էլ աշխատում է: Նա ունի 16 թոռ եւ 21 ծոռ:

Ազոխում պահպանվել է հին արցախցիներին հատուկ նահապետական կենցաղավարությունը: Այսպես, ազոխցի Գուրգեն Ասրյանը սեղան է նստում 7 որդիներով եւ շուրջ 30 թոռներով:

Ծնունդով Ազոխ գյուղից են ավիացիայի գեներալ-գնդապետ Սերգեյ Սարգսովը (Սարգսյան, 1909-1986, թաղված է Մինսկում), ինժեներա-տեխնիկական ծառայության գեներալ-մայոր Սուրեն Աղաջանովը (Աղաջանյան, 1905-1952), ֆիզմաթ գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Սերգեյ Բաղդասարյանը (ծն. 1908), պետական գործիչ Ալեք Գրամսը (Արամ Աղաջանովը, 1903-1983):

ԱԼԱԽԿԱԼԱՐ, գյուղ ԼՂԻՄ Շուշիի շրջանում: 62 բնակիչ (1989-ի հունվար), ադրբեջանցիներ:

ԱԼԱՄԱՆՑ ԿՅՈՒՄԵՐ, գյուղ ԼՂԻՄ Ասկերանի շրջանում: Տես Մաղաթաշեն:

ԱԼԱՆԲՈԹ, հովա, ներանձնացած լեռ ԼՂԻՄ Մարտունու շրջանի Ճարտար գյուղի արեւմտյան կողմում:

ԱԽԵՑԵՔ, գյուղ ԼՂԻՄ Հադրութի շրջանում: Տես Հախուլլու:

ԱԽՊԵՐՔԱՆ, գյուղակ ԼՂԻՄ Մարտակերտի շրջանում: Միավորված է Չլդրան գյուղին: Արցախի բարբառով ախպեր նշանակում է եղբայր: Այս գյուղակը հիմնադրել են չորս եղբայրներ, որի համար էլ կոչվել է Ախպերքան: Տես Չլդրան:

ԱԿԱՆԱ, Ականակերտ, բերդաքաղաք Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Մեծկուանք գավառում, այժմյան ԼՂԻՄ Մարտակերտի շրջանի Հաթերք գյուղից հյուսիս-արեւելք, Բերդի կոչվող լեռան ստորոտում, Ականա գետի ձախ ափին, երկու ձորերով եզերված թերակղզու վրա: Հիշատակվում է 12-րդ դարից: Սամվել Օրբելյանը հավաստում է, որ Ականայի բերդը սելջուկներից ազատագրել են Զաքարե եւ Իվանե Զաքարյանները: Հետագա դարերում եղել է Խաչենի Հասան-Ջալալյան իշխանների սեփականությունը:

Բերդն այժմ կիսավեր վիճակում է, փլուզված ու քարուքանդ են արված պարիսպները: 1970-ական թվականներին այս հնամենի հայկական հուշարձանի տարբեր մասերում տեղադրվել է պեղման յոթ հոր: Բերդի տարածքում եկեղեցու ավերակներն են, խաչքարեր ու տապանաքարեր:

ԱԿԱՆԱԿԵՐՏ, տես Ականա:

ԱԿՆԱՂԲՅՈՒՐ, Ղարաբուլաղ, գյուղ ԼՂԻՄ Ասկերանի շրջանում, Շուշանա (Քոնդալան) գետի ձախ կողմում, Սեւ աղբյուր հորդառատ աղբյուրի մոտ: 516 բնակիչ (1989-ի հունվար), հայեր: Ունի հայկական միջնակարգ դպրոց՝ 139 աշակերտով (1988-89 ուս. տարի): Գործում են գրադարան, ակումբ, կինո, բուժկայան, կապի բաժանմունք: Ակնաղբյուր է կոչվում 1968 թվականից:

Հնամենի հայկական բնակավայր է: Անհիշելի ժամանակներից այս վայրը կոչվել է Սեւ աղբյուր, որը օտար ճնշմամբ դարձել է Ղարաբուլաղ: Այդ աղբյուրի ջրով աշխատում էր մի ջրաղաց, որը հիմա չի գործում: Գյուղում պահպանվել է եռանավ բազիլիկատիպ եկեղեցին, որ կրում է Սուրբ Աստվածածին անունը:

Ծնունդով այս գյուղացի է Փառքի երեք աստիճանի շքանշանների ասպետ, ավագ սերժանտ Վաչագան Հայրապետյանը (ծն. 1921):

ԱԿՆԱՂԲՅՈՒՐ, Աղբուլաղ, Սպիտակաղբյուր, գյուղ ԼՂԻՄ Հադրութի շրջանում, շրջկենտրոնից 30 կմ հյուսիս-արեւելք: 170 բնակիչ (1989-ի հունվար), հայեր: Ունի հայկական ութամյա դպրոց՝ 31 աշակերտով (1988-89 ուս. տարի):

Գյուղում կա սպիտակ ժայռից բխող աղբյուր, որի համար բնակավայրը կոչվել է Սպիտակ աղբյուր եւ որը հետագայում թարգմանվել է օտար լեզվով եւ կոչվել Աղբուլաղ: Գյուղը աղբյուրների անունով կոչելը հեթանոսական սովորություն է, ջրի հանդեպ ունեցած հայկական պաշտամունքի վաղնջական արտահայտություն: Գյուղն այդպես են կոչել, որպեսզի աղբյուրը չցամաքի եւ մարդիկ ստիպված չլինեն փոխելու իրենց բնակավայրը:

Հայկական հինգհազարամյա այս բնակավայրը ժամանակի ընթացքում տեղից-տեղ է փոխադրվել գյուղին պատկանող նույն տարածքում: Այժմյան գյուղը հիմնադրվել է 1828 թվականին տեղացի հայերի եւ Իրանի Ղարադաղ գավառից եկած հայերի կողմից: Գյուղի եկեղեցին կրում է Սուրբ Աստվածածին անունը:

Ծնունդով այս գյուղացի է գրող, գրականագետ Սոկրատ Խանյանը (ծն. 1930):

(Շարունակելի)